

БАБАЯН Ю. А.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ РЕФЛЕКСИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ЛИЧНОСТИ

Статья посвящена разграничению понятий «компетенция» и «компетентность». Раскрывается содержание понятия «рефлексивная компетентность».

Ключевые слова: компетенция, компетентность, рефлексия, рефлексивная компетентность.

BAVAIAN J. A.

THEORETICAL ASPECTS OF THE PROBLEM OF REFLEXIVE COMPETENCE OF A PERSON

The article deals with problem of determination of the concept «competency» and «competence». The contents of the terms «reflexive competence» is revealed in the article.

Keywords: competency, competence, reflection, reflexive competence

Стаття надійшла до редколегії 12.02.2013 року.

УДК 159.9:316.6

БЛИНОВА О. Є.

Херсонський державний університет

РОЛЬ СОЦІАЛЬНИХ СТЕРЕОТИПІВ У РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються механізми соціального пізнання та соціального мислення особистості у нестабільні періоди розвитку суспільства, серед яких значущим є механізм соціальної стереотипізації.

Ключові слова: соціальне пізнання, соціальне мислення, соціальний стереотип, стереотипізація.

У сучасній психології активно розробляється проблема соціального мислення та соціального пізнання. Соціальність мислення виявляється через потребу особистості усвідомити себе і свою позицію у соціальній дійсності, свої соціальні ідентифікації, особистісне самоздійснення.

Проблема стереотипізації як одного з найважливіших механізмів соціалізації та розвитку самосвідомості широко аналізувалася у дослідженнях: О. Бодальова, Е. Еріксона, Дж. Міда, Б. Паригіна, Г. Тарда, Г. Теджфела. У контексті соціальної перцепції її розглядали: Г. Андреева, А. Коваленко, С. Кондратьєва, М. Корнев, Г. Келлі, Т. Ньюком, Г. Олпорт, М. Осгуд, Д. Тібо, Г. Хоманс, Ф. Хайдер.

Стереотипи, як і будь-яке соціальне явище, існують за певними законами, одним із них є закон збереження стереотипів, який проявляється у тому, що стереотипи можуть відтворюватись через такі елементи духовного життя, як: традиції, звичаї, система виховання, освіти, навіть тоді, коли матеріальні умови життєдіяльності людини, що їх породили, вже суттєво змінилися. Сила духовного чинника досить велика і їй можна протиставити лише таку нову реальність, яка потребує свідомості та поведінки, адекватних іншим програмам взаємодії людини з середовищем її існування. Якщо колишній стереотип продовжує активно відтворюватись, то він почи-

нає гальмувати самі зміни, які відбуваються у системі практичних відносин людини з природою та створеним нею світом матеріальної та духовної культури.

Наявність соціального стереотипу, хоча він і не завжди відповідає потребі у точності та диференційованості сприйняття суб'єктом соціальної дійсності, відіграє суттєву роль в оцінці людиною оточуючого світу, оскільки дозволяє значно скоротити час реагування на зміни у реальності, прискорити процес пізнання. Разом з тим, виникаючи в умовах обмеженої інформації про об'єкт, що потребує адекватного сприйняття та оцінки, соціальний стереотип може виявитись хибним та виконати консервативну, а іноді реакційну функцію, сформувавши помилкове знання соціальної істоти, та серйозно деформувати процес міжособистісної взаємодії.

Особистість мислить про соціальну дійсність у цілому та водночас встановлює певні взаємини з іншими людьми, проходить етапи свого життєвого шляху (К.О. Абульханова). Це надає можливість говорити про подвійну детермінацію соціального мислення кожної особистості. Перша йде від суспільства та діє у багатоманітності різних форм – це суспільні поняття, установки, соціальні норми, цінності, ідеали, це стереотипи, що дитина засвоює з раннього дитинства, які визначають її поведінку і спосіб мислення. Крім того, на

індивідуальну свідомість особистості впливають ті схеми, стереотипи, соціальні закони суспільної свідомості, які поступово розуміє особистість у своєму власному досвіді соціалізації. У процесі самореалізації, самоактуалізації особистість стикається з суперечностями, що визначаються розбіжністю індивідуального і суспільного. Найважливішими є саме уявлення, узагальнення, інтерпретації і висновки, до яких приходять особистість [1; 2].

Спеціальна теорія соціальних уявлень розроблена французьким соціальним психологом С. Московічі [7], який розглядає соціальні уявлення як канал між індивідом і соціальною реальністю, що впливає на нього поза його актуальною свідомістю. Основні функції соціальних уявлень: збереження стабільності свідомості, детермінація поведінки, інтерпретація фактів та їхнє уключення в існуючу картину світу. С. Московічі вважає соціальні уявлення універсальним механізмом соціального пізнання, водночас К.О. Абульханова наголошує, що соціальні уявлення є тільки одним із механізмів соціального мислення особистості поряд з проблематизацією, інтерпретацією, категоризацією.

Стабільність соціуму та його життєздатність обумовлюється тим, наскільки є розвинутими структури, які визначають його єдність і цілісність. Цілісність передбачає вироблення єдиних правил поведінки, загальної пам'яті і загальної картини світу. Саме на ці чинники, які інтегрують та стабілізують аспекти функціонування будь-якої соціальної спільноти, спрямована дія механізму стереотипізації досвіду.

Відома роль соціальних стереотипів у формуванні різних форм суспільної свідомості – релігійної, філософської, етичної, естетичної тощо. Механізми стереотипізації можна простежити у народних традиціях, віруваннях, релігійних ритуалах, міфічних культах тощо. З розширенням соціального функціонування, стереотипи знаходили відображення у соціальних нормах і законах, моральних правилах та етичних приписах (К.О. Абульханова, Т. Адорно, О.Г. Балицький, О.М. Лактіонов, Т. Нельсон та ін. [2; 4; 6; 9]).

Метою статті є з'ясування загальних механізмів стереотипізації у соціальному мисленні, оцінюванні, поведінці.

Поведінка людини є варіативною і різноманітною, але ж вірним є й інше положення – поведінка людини є типізованою, уніфікованою, підпорядковується загальноприйнятим схемам і стандартам. Суспільство виробляє систему соціальних програм поведінки, які приписуються його

членам. Набір типових програм поведінки є специфічним для кожної соціальної групи, проте всі вони спрямовані на те, щоб стримувати збільшення варіативності поведінки, оскільки це може призвести до розпаду суспільства. Однак, соціально схвалювані програми поведінки ніколи не пояснюють і не визначають усі сфери поведінки людини. Деякі її фрагменти залишаються нерегламентованими, оскільки не вважаються соціально значущими. Для кожної культури характерними є свої уявлення про значущість різних аспектів поведінки, і тому – своя межа між обов'язковою (типізованою) і вільною (індивідуальною) поведінкою. Можна говорити про загальну закономірність: чим більш значущими є сфери поведінки, тим жорсткіше вони регламентовані, тим сильніший контроль за дотриманням стандартів і зразків.

У цьому аспекті поняття «стереотип поведінки» дуже тісно збігається з поняттям «соціальної норми» і, відповідно, з процесом соціального нормування поведінки членів спільноти. Проте між цими поняттями є відмінності. Стереотипізація поширюється на поведінку людини у будь-якій сфері її діяльності, водночас соціальна норма регулює тільки суспільну поведінку людей. Норми можна розглядати як правила поведінки, що склалися історично, крім того, у понятті «норма» завжди є оцінний зміст, тобто певний учинок може бути охарактеризований як «правильний» чи «неправильний».

Соціальні стереотипи чинять значний вплив, коли вони сильні, коли судять про невідомих індивідуумів і коли формують політику стосовно цілих груп. Установки, стереотипи, різноманітні норми визначають значну частину поведінки, надають форму нашому ставленню до певного явища, події. Нещодавні дослідження показують, що стереотипи, які полягають в основі забобонів, є побічним продуктом нашого мислення – засобом спрощення навколишнього світу. Розподіл людей на категорії збільшує одноманітність усередині групи і відмінності між групами [4]. Поряд з іншими психологічними механізмами, стереотипізація дозволяє людині швидко і досить надійно класифікувати і спрощувати своє соціальне оточення. Грубість і схематизм спрощення – неминучі витрати необхідних процесів селекції величезної кількості інформації. Головна позитивна функція стереотипів – це можливість зберігати у пам'яті узагальнені характеристики й актуалізувати їх у відповідних обставинах. Можна охарактеризувати соціальні стереотипи як упорядковані, детермі-

новані культурою «картинки світу» у голові людини, що економлять її зусилля при сприйманні складних соціальних об'єктів, а також захищають цінності, позиції і права людини, тобто стереотипи орієнтують людину у морі соціальної інформації і допомагають зберегти високу самооцінку.

Таким чином, стереотипи як спрощена модель реагування, мислення, поведінки, оцінного ставлення до тих чи інших об'єктів можуть проявлятися на різних рівнях функціонування соціальної системи.

Для цілей нашого дослідження найбільш значущим є когнітивний підхід до визначення стереотипу як науковий напрям, що вивчає закономірності соціальної поведінки. Головний акцент робиться на процесі пізнання, тобто соціальна поведінка пояснюється за допомогою пізнавальних процесів людини. У когнітивному напрямку відсутнє сьогодні єдине трактування стереотипу, він розглядається як установка, як образ і як уявлення. Розуміння стереотипу як уявлення має, на наш погляд, найбільший науковий потенціал, що надає змогу пояснити закономірності його формування. Зараз це є найбільш розробленою соціально-психологічною концепцією стереотипу, багато досліджень ґрунтується саме на цій змістовній інтерпретації цього феномену (В.С. Агеєв, О.Ю. Семендяєва, Д. Гамільтон, Г. Теджфел та ін.).

Основною відмінністю цього підходу постає якісно нове розуміння його природи, генезису і функцій. Дослідники відмічають, перш за все, його раціональну основу – стереотип розглядається як один із регуляторів процесу категоризації, тобто організації навколишнього світу шляхом виокремлення загальних властивостей різних об'єктів. Основними рисами стереотипу у цьому випадку є, по-перше, генералізація – узагальнення однорідних явищ на основі редукування характеристик кожного з них, по-друге, схематизація – виокремлення та фіксація найбільш значущих (яскравих) характеристик явища. «Схильність людини до стереотипів полягає у її звичайній та природній тенденції будувати узагальнення ..., змістом яких є спрощення світу її вражень» [11, р. 325]. Така схильність – відповідь на інформаційну перенасиченість світу, цей світ наповнений великою кількістю інформації, обсяг якої перевищує можливості сприймання людини, тому, щоб існувати у цьому світі, людині необхідно його спростити.

Проте результатом процесу категоризації є не тільки стереотипи, а і власні уявлення. Від-

мінність між цими поняттями полягає у тому, що уявлення може бути нейтральним, а стереотип є завжди емоційним. Отже, відмінною рисою стереотипу є його емоційна забарвленість, причому така «забарвленість» поляризує об'єкт, що сприймається, оскільки:

- 1) Стереотипи у числі інших когнітивних утворень формують і підтримують позитивний «Я-образ». Ще У. Ліппман указував, що «стереотип – це не просто схематизація, це гарантія нашої самоповаги; проекція на світ нашого власного почуття, нашої власної позиції і наших власних прав» [6];
- 2) Інтенсивність емоційного фону пояснюється не тільки мотивом підтримки позитивного «Я-образу», а і збереженням ціннісних орієнтацій, які є інтеріоризованими цінностями певної соціальної групи. Поза ціннісною визначеністю людина існувати не може. Ціннісна природа стереотипу передбачає ще одну характеристику – стійкість, тривалість існування.

Таким чином, у когнітивному підході вважається, що стереотип – результат «роботи» когнітивних процесів індивіда, природа стереотипу – раціональна, його основні характеристики як особливого різновиду уявлення: генералізованість, схематизованість, підвищена емоційність, стійкість. Можна виділити такі основні функції стереотипу: когнітивна – формування картини світу (що включає «Я-образ»); захисна – збереження цієї картини світу. Спрощуючи світ до рівня схем, людина створює свій власний світ – світ уявлень і стереотипів. Цю особливість відмічав ще У. Ліппман: «Система стереотипів – образ світу індивіду, який не помічає різниці між реальним світом і світом стереотипів. Люди живуть у світі власної уяви, відірваному від реального світу».

Аналіз стереотипу у межах цього підходу не обмежується дослідженням закономірностей його існування на індивідуальному рівні. Розроблено теорію соціальних стереотипів, що намагається включити розгляд стереотипу у більш широкий соціальний контекст. Основний акцент робиться на розгляді стереотипів на рівні соціальних груп. Крім когнітивної та захисної функцій стереотипів, що реалізуються на індивідуальному рівні, виділені ще і функції групового рівня:

- ідеологічна (формування і збереження групової ідеології, що пояснює та виправдовує поведінку групи);
- ідентифікуюча (створення і збереження позитивного групового «Ми-образу»).

Стереотипи можуть призводити до появи забобонів як невиправдано негативних устано-

вок стосовно певної групи і окремих її членів. Забобони припускають засудження, упередження проти людини винятково на підставі її ідентифікації з деякою групою. Забобони – це установка, тобто певне поєднання почуттів, переконань і схильності діяти певним чином. Людині, що знаходиться під впливом забобонів, не подобаються ті, хто не схожий на неї – «інші». Забобони як негативні почуття й оцінки тих чи інших людей, тих чи інших груп спираються на негативні, неточні, викривлені стереотипи-переконання. Забобони, у свою чергу, провокують дискримінацію – невинувато негативну поведінку стосовно групи чи її членів.

Невипадково, що дослідження впливу стереотипів на свідомість особистості стали прерогативою психології і у спектрі наукових досліджень займають чільне місце. Взаємозв'язки між сприйманням і стереотипністю, евристикою та стереотипністю свідчать про трансформацію соціальних надбань у суб'єктивні знання і вчинки, характеризують стосунки індивіда і суспільства.

Поняття «стереотип» визначає сталі компоненти свідомості індивіда, котрі проявляються у формі уявлень чи оцінних суджень про об'єкт чи групу об'єктів, клас чи явище. «Стереотипізація» – динамічна здатність свідомості трансформувати об'єктивні поняття у ранг особистого досвіду. Стереотипізація є об'єктивним явищем формування свідомості індивіда, структурування і відображення елементів навколишнього світу. Однією з її найважливіших функцій є процес ідентифікації предметів чи явищ, людини чи групи, формування в особистості можливих установок та елементів реагування на соціальні явища.

Позитивні властивості стереотипізації полягають у тому, що у ситуаціях і явищах, які мають тенденцію повторюватися, модель стереотипної поведінки легко спрацьовує у нових умовах. Автоматизація певних навичок дає можливість більш ефективно концентруватися на ситуативних вимогах, що значно підвищує продуктивність рішень. Недоліки стереотипізації полягають у тому, що вона створює у свідомості індивіда стійкі структури. Їх складно зруйнувати тому, що вони досить відпрацьовані і часто не усвідомлюються людиною. У характері уявлень вони консервативні і не завжди адекватні [2; 3; 5; 10].

Подальші дослідження торкаються впливу стереотипів на процес сприймання та оцінки соціальних явищ чи об'єктів. Так, встановлено, що стереотипи несуть реальне оцінне наповнення у тому випадку, коли відбувається активний процес обміну інформацією між представниками

різних груп [4; 9]. Розширивши теорію функціонування стереотипів до меж її практичної реалізації, Г. Теджфел установив, що: 1. Люди з легкістю проявляють готовність характеризувати великі етногрупи чи соціальні категорії недиференційованими ознаками. 2. Такі оцінки мають значну стабільність протягом досить довгого часу. 3. Соціальні стереотипи певною мірою можуть змінюватися залежно від соціальних, економічних чи політичних змін. 4. Стереотипи за своєю суттю досить рано і використовуються дітьми задовго до виникнення усвідомлених уявлень про ті групи, яких вони стосуються. 5. Соціальні стереотипи не складають великої проблеми, коли не існує явної ворожості у стосунках соціальних груп, проте надзвичайно складно модифікувати й керувати ними в умовах значної напруги чи конфлікту [6].

Отже, можна говорити про загальні закономірності формування групової й індивідуальної свідомості і про загальні механізми сприймання й оцінки людиною явищ об'єктивної реальності, саме психологічні особливості сприймання обслуговують відносну стабільність індивіда у процесі пізнання завжди змінного оточуючого середовища, яке диктує все складніші умови.

Одна з перших спроб описання особистості, схильної більшою мірою до стереотипного сприйняття світу, належить Т. Адорно, який вивчав те, що визначив як «авторитарну особистість» [2]. Причиною, що створює авторитарну особистість є, перш за все, дитяче виховання та взаємовідносини з батьками, а саме: відмічено, що авторитарні люди часто виховувались у родині, у яких батьки дотримувались правил суворої дисципліни та застосовували жорсткі дисциплінарні впливи, щоб утримати дітей від неправильної поведінки (і для покарання, коли вони не підкорялися вимогам батьків). Авторитарні люди більш схильні до підкорення владі, до суворого слідування традиціям і підтримання цінностей середнього класу, до дуже ригідного мислення (тобто мислення «або-або», «все або нічого та ін.). Адорно вважав, що авторитарні люди ненавидять імпульси, що відхиляються від норми (наприклад, страх, агресію) і частіше екстерналізують їх шляхом проєціювання на інших людей. Тобто прихильники цього психодинамічного підходу до розуміння природи «стереотипної» особистості стверджують, що неприпустимі імпульси переносяться на об'єкти, що сприймаються стереотипно. Таким чином, авторитарна людина вважає, що вона не має негативних якостей, навпаки, ці небажані властивості припису-

ються різним групам людей. Залежність авторитарних людей від батьків і страх, що вони при цьому відчувають, у поєднанні з ненавистю та підозрою, скоріш за все, є рушійною силою переспрямовування цих неприпустимих, пов'язаних з батьками імпульсів, і власних негативних імпульсів на ворожість відносно «інакших» [2].

У класичній праці, присвяченій вивченню та аналізу соціальних стереотипів, Г. Олпорт, спираючись на теорію авторитарної особистості, відзначав, що така особистість та її риси чинять значний вплив на розвиток стереотипних установок [11]. Г. Олпорт описував таку особистість у психодинамічних термінах. Г. Олпорт вважав, що «стереотипна» особистість є результатом «викривлення» «Его», а саме: така людина у всьому бачить загрозу та відчуває невпевненість та страх. Людина намагається подолати ці небезпечні стани та розвиває стереотипний погляд на інших людей, проєціючи на них страхи та невпевненість. Г. Олпорт вважає, що крім проєціювання, «стереотипні» особистості схильні витискувати страхи та відчуття небезпеки таким чином, щоб мати можливість уникати зустрічі з власними тривогами. Це призводить до розвитку багатьох властивостей, притаманних авторитарним людям: амбівалентності стосовно батьків, моралізму, потреби у визначеності та дихотомічному мисленні (тобто категоричне мислення у термінах «чорне або біле»).

Стереотипи є надзвичайно важливим чинником формування свідомості, який можливо розглядати, враховуючи соціальні та власне психологічні аспекти їхніх проявів та розвитку. З соціальної точки зору, стереотип – схематизована, спрощена характеристика соціальних об'єктів чи явищ, надзвичайно стійкий образ чи уявлення про певний об'єкт, клас об'єктів чи соціальну групу. З психологічної точки зору, стереотип – структурна частина свідомості індивіда, яка ві-

дображається у формі оцінних суджень та уявлень про соціальні об'єкти чи явища та реалізується шляхом вчинкових або дієвих актів суб'єкта. Існують загальні механізми та закономірності прояву соціальних стереотипів у мисленні, оцінюванні, поведінці. Для цілей нашого подальшого дослідження цікавими є ті особистісні риси, які сприяють, умовно кажучи, більшій стереотипності людини та спроби пояснення цих відмінностей з різних теоретичних позицій.

Список використаних джерел

1. Абульханова К. А. Социальное мышление личности / К. А. Абульханова // Современная психология: состояние и перспективы исследований. — Ч.3. [Социальные представления и мышление личности]. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2002. — С. 88—103.
2. Адорно Т. Типы и синдромы. Методологический подход (фрагменты из «Авторитарной личности» / Т. Адорно // Социс. — 1993. — №3. — С.82.
3. Андреева Г. М. Психология социального познания : [Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений] / Г. М. Андреева. — М. : Аспект Пресс, 2000. — 288 с.
4. Балицкий А. Г. Социальные стереотипы и социальная самореализация / А.Г. Балицкий, Л. А. Сабурова // Философия истории: диалог культур. — М., 1989. — С.13—15.
5. Куевда В. Т. Етнологічні механізми фіксації колективного досвіду / В. Т. Куевда // Психологія на перетині тисячоліть: зб. наук. праць учасників П'ятих Костюківських читань. — К. : Гнозис. 1998. — Т.2. — С. 239—247.
6. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс // [Пер. с англ. В. Гаврилов, С. Шпак, С. Меленевская, Д. Викторова]. — Изд. 2-е, испр. — СПб. : Питер, 1999. — 688 с.: ил.
7. Московичи С. Машина, творящая богов / Серж Московичи ; [Пер. с франц. Т. П. Емельяновой, Г. Г. Дилигенского ; Науч. ред. А. И. Донцов]. — М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. — 560 с.
8. Нельсон Т. Психология предубеждений. Секреты шаблонов мышления, восприятия и поведения / Т. Нельсон. — СПб. : ЕВРОЗНАК, 2003. — 364 с.
9. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм // [Авт. вступ. ст. П.С. Гуревич]. — М. : Республика, 1994. — 447 с.
10. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии / Ян Щепанский. — М. : Прогресс, 1969. — 238 с.
11. Allport G.W. The Nature of Prejudice. N.Y.1958, p. 325.

БЛИНОВА О. Е.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ СТЕРЕОТИПОВ В РЕГУЛЯЦИИ ПОВЕДЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

В статье рассматриваются механизмы социального познания и социального мышления личности в нестабильные периоды развития общества, среди которых значимым является механизм социальной стереотипизации.

Ключевые слова: социальное познание, социальное мышление, социальный стереотип, стереотипизация.

BLINOVA O. E.

THE ROLE OF SOCIAL STEREOTYPES IN THE REGULATION OF INDIVIDUAL BEHAVIOR

The article deals with the mechanisms of social cognition and social thinking person in unstable periods of society, among which is a significant mechanism of social stereotyping.

Keywords: social cognition, social thinking, social stereotypes, stereotyping.

Стаття надійшла до редколегії 15.02.2013 року.